

Orchideeën in de Amsterdamse Waterleidingduinen

RIK SCHOON

De Amsterdamse Waterleidingduinen (AWD) vormen één van de grootste aaneengesloten duingebieden van de vastelandsdunnen van Nederland. Er is nauwelijks enige bebouwing van betekenis en is alleen toegankelijk voor wandelaars, die bovendien bijna overal buiten wegen en paden mogen lopen; een unicum, dat verder alleen op de Waddeneilanden mogelijk is.

Maar behalve als wandelgebied, hebben de Amsterdamse Waterleidingduinen sinds 1854 vooral een functie als waterwingebied voor Amsterdam en is het een belangrijk natuurgebied. Jaarlijks trekken duizenden liefhebbers van vogels, planten en vlinders deze duinen in op zoek naar de gewone, maar vooral naar de zeldzamere en bijzondere soorten. Bij vogelaars zijn het vaak de roofvogels die hen aanspreken en plantenliefhebbers duiken graag de vochtige valleien in op zoek naar vochtige valleivegetaties. En dan blijkt dat men toch vooral op zoek is naar orchideeën, die populair zijn vanwege hun zeldzaamheid en vaak opvallen door hun opvallende bloeiwijze. Bovendien zijn orchideeën nogal kritisch ten opzichte van hun groeiplaats, die vooral niet gestoord mag worden door bijvoorbeeld voedselverrijking of andere negatieve invloeden. De aanwezigheid van orchideeën zegt dus iets over de kwaliteit van de locatie waar zij groeien, wat verklaart waarom beheerders graag orchideeën zien.

Om een inzicht te krijgen wat er zoal aan soorten is waargenomen sinds de vorige eeuw in de Amsterdamse Waterleidingduinen, is op een rij gezet welke soorten waar en wanneer zijn opgetekend.

In de vorige eeuw was de harlekijn de meest voorkomende orchidee in de Amsterdamse Waterleidingduinen (foto: Cor ten Haaf).

Verdwenen soorten

Een aantal soorten is altijd schaars geweest en is inmiddels verdwenen uit de Amsterdamse Waterleidingduinen. In tegenstelling tot bijvoorbeeld in de Kennemerduinen is de moeraswespenorchis verdwenen. Voor de periode 1825 tot 1950 wordt deze soort maar éénmaal gemeld en wel bij het buurtschap Ruigenhoek. Daarnaast is er nog een ongedateerde melding voor het Houtgat tussen 1900 en 1950. Kennelijk is deze soort altijd een zeldzame verschijning geweest in en rond de AWD. De reden hiervan is niet altijd helemaal duidelijk, omdat er vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw voldoende groeiplaatsen voorhanden moeten zijn geweest in de vochtige duinvalleien.

Een nog zeldzamere verschijning was de grote muggenorchis. Reeds in 1825 wordt de deze orchidee gemeld voor Groot Bentveld. Tot in de zestiende eeuw werd het Bentveld in de annalen nog vermeld als een groot duinmeer. In 1926 wordt pas melding gemaakt in de AWD, maar daarna is nooit meer een waarneming in of rond dit gebied gedaan.

De honingorchis, tot voor kort nog herminium genaamd, moet ooit een gewone plant zijn geweest in en om het gebied. Na de vleeskleurige orchis en de harlekijn wordt zij tot 1926 het meest vermeld. De eerste melding stamt uit 1833 bij het tolhek bij Zandvoort. Verder wordt zij in 1879 ook nog genoemd voor de duinvalleien bij Zandvoort. Van Eeden vermeldt de soort in 1874 voor Groot-Bentveld, Vogelenzang en Noordwijkerhout. De laatste melding voor Groot-Bentveld stamt uit 1883, terwijl in bijvoorbeeld de Kennemerduinen recent nog enkele exemplaren zijn aangetroffen.

De groenknolorchis, ooit sturmia genaamd, kent een lange en bewogen geschiedenis. Al in 1825 wordt zij door Van Hall gemeld voor Groot-Bentveld, het Naaldenveld en Rozenwater; in wezen een aaneengesloten gebied met eenzelfde oorsprong dat nu ten dele (het Rozenwater) in het noorden van de AWD ligt. Afgezien van het voormalige Rozenwater is het hiervoor omschreven gebied thans geheel bebost, voornamelijk met zwarte den. In 1836 wordt nog éénmaal melding gemaakt van de groenknolorchis en duikt vervolgens weer op in 1897, weer bij het Rozenwater en bij de duinwaterwinkanalen die inmiddels waren gegraven.

Misschien heeft de melding voor het Rozenwater ook betrekking op een waterwinkanaal dat daar in de directe nabijheid is gegraven, namelijk het Van der Vlietkanaal. In elk geval lijkt de groenknolorchis in 1897 een tijdelijke groeiplaats te hebben gevonden op de oevers van

deze kanalen, waar voldaan werd aan haar eisen ten aanzien van kalkrijk water en het niet al te dicht begroeid zijn van haar standplaats. Drie jaar later wordt ze gemeld uit de duinen bij Hillegom en verdwijnt vervolgens weer. Pas in de periode 1966 tot 1975 verschijnt ze weer langs het Zwarteveldekanaal en op het IJzerenmannenvlak. In de periode daarna is de soort alleen nog maar bekend van een verlaten akker in het middenduin. Na 1991 zijn geen vondsten meer in de AWD bekend. Algemeen wordt aangenomen dat de soort sinds 1994 verdwenen is uit de vastelandsduinen.

De harlekijn tenslotte is de meest gemelde soort voor de periode na 1825. De vroegste melding is van 1825 bij Overveen en Haarlem. Op het Rozenwater wordt de soort in 1842, 1870 en 1874 gezien, terwijl Van Eeden in dit laatste jaar de soort ook voor Vogelenzang en Groot Bentveld optekent. Vooral op de geestgronden bleek de soort algemeen aanwezig in die tijd. Na 1897 wordt de harlekijn echter niet meer waargenomen.

De rietorchis is de meest algemene soort van de Amsterdamse Waterleidingduinen (foto: Stichting Duinbehoud).

Niet alles is kommer en kwel

Gelukkig zijn er ook nog verschillende soorten orchideeën die nog aanwezig zijn, of zich weer in of rond de AWD gevestigd hebben. Allereerst is daar het hondskruid, dat reeds in 1833 en 1897 gemeld werd uit het Groot-Bentveld. Quené vermeldt de soort voor de AWD vervolgens alleen nog in 1926 en pas in 1994 wordt door Joop Mourik weer een bloeiend exemplaar aangetroffen. Een week later vond de auteur ook een zestal exemplaren in volle bloei op ongeveer vijf kilometer van het andere exemplaar. Voor de laatste vindplaats bestaat echter het vermoeden dat de soort is aangeplant. De vleeskleurige orchis is in de periode 1825 tot 1926 veel gemeld, met een hoogtepunt rond de zeventiger jaren van de negentiende eeuw. De eerste melding van deze soort wordt in 1843 gedaan, weer bij Groot-Bentveld en het Rozenwater. Van Breemen meldt in 1900 dat hij de soort nog heeft gevonden op het Paardenkerkhof. In de jaren zeventig van deze eeuw schijnt de vleeskleurige orchis, zij het onbestendig, ook voor te zijn gekomen langs een voorraadkanaal. Pas in 1994 werd deze orchidee weer teruggevonden aan de rand van een dergelijk kanaal. Van de gevlekte orchis wordt voor de eerste maal gewag gemaakt op Groot-Bentveld in 1843. In die periode is Groot-Bentveld al grotendeels ontgonnen voor de landbouw. Van der Lijn meldt als laatste in 1897 deze soort nogmaals voor deze locatie. Begin jaren tachtig van deze eeuw wordt de soort opnieuw vermeld, maar dan in het Groot Zwarteveldekanaal, met de opmerking dat de soort op deze plek zeer zeldzaam is. Dan verdwijnt deze orchidee weer tien jaar en wordt in 1993 weer door de auteur ontdekt. Ditmaal betrof het vijf exemplaren in de nabijheid van de bosorchis.

De rietorchis en breedbladige orchis werden vroeger tot één soort gerekend. Pas in 1913 werd de rietorchis als een zelfstandige soort erkend. In 1843 wordt melding gemaakt voor het Langeveld. Dan wordt tussen 1872 en 1966 geen waarnemingen meer gedaan. In dat laatste genoemde jaar wordt de rietorchis weer ontdekt. Sindsdien is de soort weer zover toegenomen, dat zij nu de meest voorkomende orchidee in de AWD is. In de maanden juni en juli kleurt menig veld weer ouderwets paars door de overwelldigende hoeveelheid bloeiende exemplaren. De breedbladige wespenorchis wordt door Van Hall voor de eerste maal gemeld voor het Groot-Bentveld in 1825. In het tien-jaren overzicht van de plantenwerkgroep van de AWD in 1975 wordt gemeld dat de soort algemeen voorkomt in de aangeplante denbosjes en dat daarbuiten het voorkomen veelal wordt belet door de aanwezigheid van het konijn. Anno 1994 komt zij echter overal voor op de voor haar geschikte plaatsen. De grote keverorchis wordt door Quené in 1926 voor de eerste maal gemeld en is sindsdien altijd in de AWDesignaleerd. Tot het begin van de jaren tachtig kwam de soort vooral op noordhellingen en in open berkebos voor volgens Joop Mourik. Deze groeiplaatstypen zijn alleen nog in De Blink te vinden. Dit is een stuivend, voor publiek afgesloten terrein in het zuidelijkste puntje van de AWD. Momenteel lijkt deze soort vooral een voorkeur te hebben voor graslanden in hooilandbeheer.

Hondskruid is een typische soort van het zeedorpen-landschap (foto: GWA).

Nieuwe soorten

In de afgelopen jaren zijn er ook nieuwe soorten orchideeën ontdekt in de AWD. Zo werd in 1986 voor de eerste maal de bijenorchis gevonden. De populatie bestond toen uit in ieder geval twee bloeiende planten die nogal wat uiterlijke verschillen vertoonden. In 1992 bestond de populatie uit dertien bloeiende exemplaren en in 1993 reeds uit tweeëntwintig stuks. Inmiddels heeft ook op enige afstand van deze bronpopulatie vestiging plaatsgevonden. Bij deze soort kan worden vermeld dat op het toekomstig haven- en industrieterrein Westpoort, het westelijk havengebied van Amsterdam, tot 1995 gedurende enkele jaren talloze exemplaren van de bijenorchis zijn waargenomen. Mogelijk heeft deze groeiplaats ooit als populatiepomp gefungeerd, omdat ook in recente jaren in de Kennemerduinen deze soort ontdekt is.

De moeraswespenorchis komt niet meer voor in de Amsterdamse Waterleidingduinen, ofschoon er geschikte groeiplaatsen aanwezig zijn (foto: Hans Schouten).

Een andere nieuwe soort in de bosorchis, die sinds 1990 in de AWD is gevestigd. Zij groeit hier in een zeer klein aantal, in goed gezelschap van de rietorchis en de gevlekte orchis.

Toekomstige soorten?

Sinds 1989 verricht de beheerder van de AWD, Gemeentewaterleidingen Amsterdam, structureel onderzoek naar de samenhang tussen de hydrologie en de ecologie van de AWD. Dit onderzoek staat bekend onder de afkorting OHO, dat staat voor oeco-hydrologisch onderzoek. Met behulp van hydrologische- en ecologische modellen en een geografisch informatiesysteem, wordt het mogelijk om scenario's te ontwikkelen waarin de functies waterwinning en natuurbeheer kunnen worden geoptimaliseerd. Eén van de ontwikkelde scenario's waar uitvoering aan is gegeven is het dempen van het Van Limburg Strirumkanaal. Dit kanaal is het meest zuidoostelijk gelegen kanaal in de AWD. De hydrologische reikwijdte van deze herstelmaatregel is circa 600 ha groot, waardoor nieuwe vochtige tot natte duinvalleien met een oppervlakte van ruim 20 ha zullen ontstaan. Gezien de abiotische omstandigheden kan hier in ieder geval vestiging van orchideeën uit de pioniersstadia van duinvalleien worden verwacht, die zo goed als verdwenen zijn uit de vastelandsduinen, doordat er ten gevolge van het starre zeerepbeheer geen nieuwe duinvalleien meer ontstaan. De soorten waar het daarbij in de AWD om gaat, zijn de groenknolorchis, grote muggenorchis en in mindere mate de moeraswespenorchis.

Deze laatste soort komt nog in voldoende mate in de Kennemerduinen voor om zich via natuurlijke weg te vestigen in de AWD. Het probleem bij de groenknolorchis en de grote muggenorchis is echter dat de eerste recentelijk uit de vastelandsduinen is verdwenen en de tweede soort enkel nog maar met één exemplaar voorkomt in het duingebied ten noorden van de AWD. Gezien het feit dat zaad van orchideeën door het ontbreken van reservevoedsel niet lang kiemkrachtig blijft in de zaadbank, is hoop op spontane vestiging vanuit de zaadbank niet reëel.

Herintroductie?

Binnen de kringen van natuurbeherend Nederland is herintroductie voortdurend in discussie; een discussie die helaas meer en meer vanuit gepolariseerde velden wordt gevoerd.

Ook binnen de natuurbeherende geledingen van Gemeentewaterleidingen Amsterdam is (en wordt nog steeds) discussie gevoerd. Resultaat van deze discussie is dat herintroductie mogelijk is, mits wordt voldaan aan een groot aantal eisen ten aanzien van de te herintroduceren soort.

De discussie die nu gevoerd kan/zal gaan worden is of bovengenoemde, in het verleden zeer kenmerkende soorten voor de AWD, herintroductie behoeven en zo ja, hoe deze uit te voeren. Op deze en nog vele andere vragen zal met tertiair een antwoord moeten worden geformuleerd.

ing. R. Schoon is hoofd beheer van Gemeentewaterleidingen Amsterdam